

TÓTH KATALIN

**„AZT UGYE MINDENKI TUDTA,
HOGY ŐK MÁSKÉPP ESZIK A HÚST...”
ZSIDÓK NEMZSIDÓ SZEMEKEL
A SELYPI-MEDENCÉBEN**

*„A nyomtalan nyomában
a ház, a kert a régi.
De nincs ösvény, csapás... út...
Ki fogja elbeszélni?”*

Láng Éva kérdése mentén tanulmányom arra tesz kísérletet, hogy a néprajzi-kulturális antropológiai kutatómódszereket és megismerési mechanizmusokat alkalmazva idős, helyi elbeszélőket megszólaltatva egy olyan „csapást”, „ösvényt”, „utat” találjon, amely az egykori Selypi-medencébe vezetve részleteket mutat meg a két világháború közötti mikrotársadalmi valóságból, zsidók és nemzsidók együttéléséből. A jelenünkben nyolcvan és kilencven év közötti idősek vajon hogyan emlékeznek vissza a háború előtti zsidó közösségekre? Hogyan idézik fel hosszú évtizedek távlatából a zsidók és nemzsidók közötti együttélés képeit? És mi, mint befogadók, értelmezők, mit mondhatunk: miért és hogyan jelent meg *a zsidó* mint *Másik* a nemzsidó társadalom tagjainak kognitív folyamataiban? Milyen kapcsolódási pontokat vélhetünk felfedezni a mikrotársadalmak tagjai között a gyakorlatban? Az együttélés milyen interakcióival, esetleg konfliktusaival találkozhatunk? Mit találunk: az elbeszélések alapján észlelhetjük-e az antiszemitizmust a két háború közötti Selypi-medencében? Dolgozatom e kérdéseket szem előtt tartva igyekszik a két világháború közötti Selypi-medencéről egy sajátos aspektusból képet adni.

A kutatás metodológiai háttere

*„Miért nem vesszük már észre, hogy a múlt mindennapjai iránti érdeklődésünk az egyetlen eszköz, amely visszahozhatja nekünk a napok lassúságát és a dolgok ízét? És a névtelenek életrajzait olvasva miért nem értjük meg, hogy csak így, és nem »tömegesen« tárulkoznak fel a tömegek?”*²

A Pierre Nora által feltett kérdésben több olyan kulcsszó is helyet kapott, amelyek tanulmányom vezérmotívumai is lehetnének. Dolgozatom központi kérdése,

1 Láng Éva: *Ki fogja elbeszélni?* Bp. 1990. 19.

2 Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között.* Bp. 2010. 25–26.

hogy a két világháború közötti Selypi-medencében hogyan ragadható meg *hétköznapi* emberek személyes élményeinek és tapasztalatainak szűrőjén keresztül zsidók és nemzsidók együttélése; arra vagyok kíváncsi, hogy a lokális zsidóság életmódjának sajátosságai hogyan manifesztálódnak a hétköznapi társas érintkezéseinek szintjén nemzsidó elbeszélők visszaemlékezéseinek tükrében. 2017 és 2019 között huszonhárom helyi időssel készítettem oral history³ típusú interjút, amelyek során azt kérdeztem beszélgetőpartnereimtől, hová jártak vásárolni; mit jelent, ha valami kóser és ki az a sakter. E rövid kérdésekre adott válaszok egyértelművé tették: bár beszélgetőpartnereim gyerekek voltak a vidék két világháború közötti világában, meghatározó, személyes kapcsolódásaik voltak a helyi zsidó közösségekhez, így elbeszéléseiken keresztül visszahozható a történeti valóság „mindennapjainak lassúsága” és az emberi találkozásokban testet öltő „dolgok íze”.

Kutatásom témája a néprajzi és kulturális antropológiai módszerek által kevésbé vizsgált territórium, hiszen a vidéki zsidóság mindennapjait kevés munka helyezi görcső alá e diszciplínák mentén.⁴ Az általam alkalmazott megismerési mód nem választás kérdése, hanem a történeti valóság időbeli távolsága miatt az utolsó „ösvény”, „csapás”, „út” volt arra, hogy az analizált tematika kontextusában „*ne adott entitásként, hanem mint élő gyakorlatot mutassuk be a társadalmi struktúrát*”, amelyben a hétköznapi világ „*hitelt érdemlő módon a befogadás tényén és módján, mindenekelett a reprezentációk változatos megnyilvánulási formáin keresztül ragadható meg*.”⁵

Beszélgetőpartnereim visszaemlékezéseiben a történeti világ hétköznapijairól közvetített reprezentációk több dimenzióban mutatnak esetlegességet: hogyan történt az észlelés a tapasztalatszerzés pillanatában? Hogyan módosult ez az élmény az azóta eltelt évtizedekben és hogyan idézi azt fel az egyén a beszélgetésben? A szubjektív „kozmosz”, amelyben az egyén létezik élete során, a változások, amelyek hatnak és az elvárások, amelyek nehezednek rá, elfogulttá, instabillá teszik a folyamatot, amelyben tapasztalatait narratívává konstruálva megnyilatkozik.⁶ Kutatóként azonban nem cáfolásra vagy igazolásra, megtartásra vagy elvetésre váró tényeket kerestem, hanem olyan, a mindennapi életet, az együttélést mozgató interakciókra vonatkozó megnyilvánulásokat, amelyek elfogultságaikkal együtt érzésekben és tapasztalatokban – az utolsó pillanatban még – megragadható történeti valóságról számolnak be.

3 E módszer alkalmazása során a kutató a történelmi eseményeket és a történeti kontextusokat szemtanúk visszaemlékezései mentén vizsgálja. Vö például: Donald A. Ritchie: *The Oxford Handbook of Oral History*. Oxford 2012.

4 Vö: *Czingel Szilvia*: Ünnepek és hétköznapiak. Zsidó vallásnéprajz a Kárpát-medencében. Bp. 2018.; ...és hol a vidék zsidósága?... Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről. Szerk. Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva. Bp. 1994. 95–129.; A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből. Szerk. Kríza Ildikó. Bp. 1990.; *Rékai Miklós*: A munkácsi zsidók „terített asztala”. Bp. 1997.

5 *Gyáni Gábor*: Az elveszithető múlt. Bp. 2010. 42.

6 *Hayden White*: A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában. *Aetas* 11. (1996) 1. sz. 98–118.

Interjúalanyaim fizikai jelenléte és konkrét személyes kapcsolatai már nem létező történeti aktorokkal hitelesítik szemtanúságukat a múltban és történelmi jelentőségű eseményekben. Így, a visszaemlékezés, a történeti tapasztalatokról való megnyilatkozás pillanatában akarva-akaratlanul létrehoznak egy narratívát a múltból – egyfajta történelmet, egyfajta igazságot.⁷

A Selypi-medence mint lokalitás, nemzsidó szemtanúk mint elbeszélők

A Selypi-medence – tanulmányom kontextusában széles értelemben Lőrinci-Selyp, Zagyvaszántó, Apc – Heves megye nyugati részén, Hatvantól városától 15-20 kilométerre, északra fekszik; a korszakban azonban a medence központja – úgy Lőrinci-Selyp és Zagyvaszántó – Nógrád vármegyéhez tartozott, kizárólag Apc község volt Heves vármegye része.

Arjun Appadurai indiai-amerikai kulturális antropológus definíciója szerint a lokalitás *„mindenekelőtt kapcsolatokat és kontextusokat, és nem fokozatokat vagy térbeliséget jelent. Összetett fenomenológiai minőség [...], melyet a társadalmi közvetlenség érzete, az interaktivitás technológiái, és a viszonylagossá vált kontextusok közötti kapcsolatsor hoz létre. Ez a fenomenológiai minőség, mely a cselekvőerő, társulási hajlam és a reprodukтивitás különböző változataiban fejeződik ki, elsődleges jellemzője a lokalitásnak [...], amelyet feltárni próbálunk[unk].”*⁸

Appadurai gondolatát követve a Selypi-medencét azért értelmezem szélesebb lokalitásnak, mint annak szoros földrajzi határai azt lehetővé tennék, mert az itt vizsgált településeket komplex kapcsolat- és interakcióhálózat szötte át. A térség – amelyet a vasútvonal és a Zagyva folyó is összekapcsolt – a két világháború között egy gazdaságilag prosperáló mikrovilág volt,⁹ hiszen az ország egyik leggazdagabb famíliájának, báró Schossbergeréknek¹⁰ kiterjedt birtok- és gyárrendszere nemcsak a helyiek, de a környező településekről bejárók számára is megélhetést biztosított.¹¹ A történeti valóságról való kutatásaim és tapasztalataim szerint a három „falu” (napjainkban Lőrinci már város) gazdasági, társadalmi és kulturális szempontból is egységet alkotott.

7 Steffi De Jong: The Witness as Object. Video Testimonies in Holocaust Museums. New York 2018. 32–33.

8 Arjun Appadurai: A lokalitás teremtése. Regio 12. (2001) 3. sz. 3–31.

9 A Selypi-medence prosperitására Borovszky Samu is kitér: „A selypi cukorgyár fennállása óta a szomszédos falvak erősen gyarapodnak. A házak és a lakosok száma folyton növekszik és a kivándorlás itt ismeretlen. A gyár számos munkásjóléti intézménye következtében itt soha sem volt sztrájk.” Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Nógrád Vármegye. Bp. 1911. 78.

10 A báró címet vásárolt Schossberger család Magyarország egyik leggazdagabb családjává vált, birtokrendszere jóval túlmutatott a Selypi-medencén. Kempelen Béla: Magyar zsidó családok. Vác 1999. 112–113.

11 Schossbergeréknek a selypi cukorgyárat felelőtlen üzletpolitikájuk miatt ugyan el kellett adniuk, de birtokaikat, uradalmakat megőrizték a környéken. Bencze Géza – Koroknai Ákos: A selypi cukorgyár története. Selyp 1989. 60–63.

Munkalehetőség, családi-rokoni viszonyok hálózták be a falvak életét (ezt az is bizonyítja, hogy interjúalanyaim közül többeknek van emlénye arról a faluról is, amely nem a saját lakóhelyük volt).

Bár a helyi társadalom vallását tekintve a római katolikus keresztény irányzat volt a meghatározó, Apcon és Lőrinciben zsidó közösségek is éltek, amelyek rendelkeztek saját zsinagógával és kószersági infrastruktúrával, míg Zagyvaszántón csupán néhány zsidó család élt.¹² A Selypi-medencében működő úgynevezett fiókhitközségek¹³ az ortodox irányzathoz¹⁴ tartoztak.¹⁵

	település	1920	1930	1941
lakosság	Apc	2445	2946	2978
izraelita		121	116	120
%		4,9%	3,9%	4,0%
lakosság	Lőrinci-Selyp	4642	4987	4929
izraelita		220	254	161
%		4,7%	5,1%	3,2%
lakosság	Zagyvaszántó	1307	1620	1584
izraelita		9	15	12
%		0,7%	0,9%	0,8%
összlakosság		8394	9553	9491
izraelita		350	385	293
%		4,2%	4,0%	3,1%

1. táblázat: A zsidó és a nemzsidó lakosság megoszlása a vizsgált településeken 1920 és 1941 között

12 A helytörténeti irodalom mindhárom település zsidó közösségével, illetve lokális holokausztjával foglalkozik. Apchoz lásd: *Randolph L. Braham*: A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája. I–II. Bp. 2007. 540.; *Illés József*: Apc község története. Apc 1993. 110–112.; Lőrinci-Selyphez lásd: *Braham, R. L.*: A magyarországi i. m. 776.; *Szedérsi Cecília – Tyekvicska Árpád*: Senkiföldjén. Adatok, források, dokumentumok a Nógrád megyei zsidóság holocaustjáról. Balassagyarmat – Salgótarján 2006. 613–618.; *Nagy László*: Lőrinci Krónika. Lőrinci 2012. 364–371.; Zagyvaszántóhoz lásd: *Szedérsi C. – Tyekvicska Á.*: Senkiföldjén i. m. 743.

13 Adott településen attól függően, hogy a hitközségnek hány adófizető tagja volt, kaphatott „anyahitközség” vagy „fiókhitközség” minősítést.

14 A magyarországi zsidóság 1868/69-ben tartott kongresszusán vallásgyakorlati és hitéleti konfliktusok miatt három részre szakadt: a „kongresszusiak” (neológok) szorgalmazták vallásreformok bevezetését, az ortodoxok, szigorúan ragaszkodtak a hagyományokhoz, a status quo ante irányzat pedig a kongresszus előtti állapot fenntartását ambicionálta. *Nathaniel Katzburg*: Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon. Bp. 1999. 59–102.

15 *Schweitzer József – Frojimovics Kinga*: Magyarországi zsidó hitközségek 1944. április. Bp. 1994. 67., 377.

Forrás: Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat. 69. Bp. 1923. 80–81., 84–85.;

Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint. Magyar Statisztikai Közlemények Új Sorozat. 83. Bp. 1932. 216–217., 224–227.;

Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. Történeti Statisztikai Kötetek. Bp. 1976. 226–229.

A táblázat adataiból kiolvasható, hogy a vizsgált időszakban az összlakosság lélekszáma végig tízezer fő alatt maradt, amelyből a zsidó lakosság aránya 3,1% és 4,2% között mozgott. Ez az arány magasnak mondható a térségben, ugyanis a népszámlálási adatok azt mutatják a környező Nógrád és Heves megyei falvakban sehol sem haladta meg a száz főt a helyi zsidóság, Apc és Lőrinci esetében pedig a vizsgált korszakban minden adat ettől magasabb számot mutat. Ez a tény különösen fontossá válik a későbbiekben, amikor az együttélés, zsidók és nemzsidók találkozását a hétköznapi életben vizsgáljuk.

Kutatásom jelen pillanatáig huszonhárom interjút rögzítettem, huszonhárom emberből huszonegynek volt emléke a Selypi-medence háború előtti és alatti világáról, benne a zsidó-nemzsidó együttélésekről és a zsidók üldöztetéséről. A nemek aránya a nők felé tolódik: 13 nő és 8 férfi. Tíz interjúalany Lőrinciről, hét Zagyvaszántóról, három Apról, egy interjúalany pedig Apról és Zagyvaszántóról osztotta meg emlékeit. A huszonegy ember átlagéletkora 1944-ben 14 év volt (a legfiatalabb adatközlő ekkor 8 éves, a legidősebb pedig 24 volt), élményeik túlnyomó többsége viszont fiatalabb korukból származik. A megkérdezettek legmagasabb iskolai végzettsége igen széles skálán mozog: 1 fő esetében 4 osztály, 3 fő esetében 6 osztály, 8 fő esetében 8 osztály, 2 fő esetében polgári, míg 3 fő esetében ipari iskola, 1 fő esetében technikum, míg 3 fő valamilyen felsőoktatási intézményben fejezte be tanulmányait. Ez azt jelenti, hogy a megkérdezettek több mint fele az elemi iskolát követően nem tudott, vagy nem akart továbbtanulni. A huszonegy főből tizennyolcnak van meghatározó élménye a lakóhelyén élő zsidókkal kapcsolatban, tíz esetben pedig az elbeszélő közeli barátja, ismerőse volt zsidó (három fő kizárólag a lokális holokausztra emlékezett vissza).

Azt látjuk tehát, hogy az elbeszélők szubjektív észlelését és „a most pillanatában” történő visszaemlékezését különböző hatások különbözőképp befolyásolták – az így kialakult nézőpontokból vizsgálódva a heterogén történeti valóság mutatkozik meg.

Zsidók nemzsidó szemmel a Selypi-medencében a két világháború között

Beszélgetőpartnereim visszaemlékezéseiben zsidók és nemzsidók – akik egymás észlelésében vallási és kulturális értelemben *másnak*, a sajáttól *eltérőnek* hatottak – személyes találkozásai elevenednek meg történeti távlatból. Az emlékezet által

létrehívott mikrovalóság meghatározó találkozási pontjai nemcsak a párbeszédet, a mindennapi szükségszerűségből adódó vagy érzelmi alapokon álló kapcsolat-tartást, de a *Másikról* való ismeretszerzést is elősegítették. A visszaemlékezésekben kirajzolódó találkozási pontok és az ezeket övező értelmezések egyfajta rendszert alkotva arra utalnak, hogy a történeti karakterek számára a *Másikkal* való találkozás és együttélés az élet természetes velejárója lehetett a korszak vizsgált lokalitásában. Tanulmányom a továbbiakban sorra veszi azokat a helyszíneket, terepeket és hétköznapi kontextusokat, amelyek a rögzített visszaemlékezések tükrében zsidók és nemzsidók találkozási pontjaiként szolgáltak.

A zsidók és nemzsidók társas érintkezésének egyik legfontosabb terepe az üzlet volt. Beszélgetőpartnereim lakóhelyük zsidók által üzemeltetett boltjaiban szerzett gyerekkori élményei pozitív képet festenek a helyi zsidókról, hiszen megtudhatjuk, hogy a zsidók teremtettek árubőséget a faluban, a legtöbb portéka, kelme nekik köszönhetően volt elérhető a helyiek számára. Beszélgetőpartnereim egyöntetűen azt hangsúlyozták, hogy a helyi zsidók jószívéek és barátságosak voltak, rendre hitelt biztosítottak az adott esetben fizetni nem tudó vevőnek. Az „üzletelés” alkalmanként csereinterakció is lehetett, ha a vevő nem tudott pénzzel fizetni, fizetett azzal, amit megtermelt a háza körül. Az elbeszélők szerint a helyi zsidók főként kereskedelemmel foglalkoztak, így szívesen vették, ha a parasztok tejjel, tojással vagy épp tyúkkal, esetleg libával fizettek a ruhákért, aprócikkekért, szerszámokért. Dr. Czakker Ferenc beszélgetésünk során egy rögtönzött – Lőrinciben szerzett tapasztalatai alapján konstruált – szituációleírással szemléltette ezt az interakciót:¹⁶ *„Na, most én megmondom, a zsidókkal az égvilágon semmi baj nem volt. Maga bement a zsidó boltba vásárolni, azt mondta az asszonyság, hogy:*

- *Terike hány éves a kislány? – olyan süldő, 8-10 éves lány lehetett.*
- *10 éves! – azt mondja a tejesasszony.*
- *Nézze, itt van ez a blúz, ez pont a maga lányának milyen jó lenne! – mondja az asszonyság.*
- *Nekem nincs pénzem! – vágja rá a tejesasszony.*
- *Ki beszél itt pénzről? – mondja így az asszonyság. Van tyúkuk az udvaron! Hozzon tíz tojást oszt vigye a blúzt!*

*A tejesasszony elvitte a blúzt, tíz tojással viaszaladt, odaadta és le volt rendezve a dolog. Úgyhogy a zsidókkal az égvilágon nem volt semmi gond. Nem mondhatja senki, hogy ez igaz volt, hogy probléma lett volna velük. Azok, ahol lehetett segítettek, a kereskedelemmel ők foglalkoztak.”*¹⁷

Bankos Józsefné elbeszélése azt illusztrálja, hogy a Selypi-medence falvai között átjárás volt. Bár ő maga Zagyvaszánton élt családjával – ahol a fűszerüzletet a Klein család¹⁸ üzemeltette –, ruhákért Apcra jártak át. Emlékei szerint mindkét üzletben lehetett hitelre vásárolni: *„Őnekik [Kleinéknek] meg üztetjük*

16 A közölt interjúszövegekben törekedtem visszaadni az élőszó sajátosságait.

17 Dr. Czakker Ferenc (1933) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. április 30.

18 Szederjesi C. – Tyekvicska Á.: Senkiföldjén i. m. 743.

vót. Jártunk oda sokat. Meg a szegényeknek hitelt is adtak. Mer' akkor az emberek jóval szegényebbek vótak mint most. Aszonta »csak vigye, majd megadja«. Apcon vót egy nagy zsidó ruhásüzlet, ha jött a húsvét, vagy valami, akkor ott vásároltak. Akkor még más ruhába jártak az asszonyok, és má' akkor az a zsidó olyan ruhákat hozott, hogy meséseket. És akkor, igaz-e, odaadta hitelbe.”¹⁹

Az elbeszélők visszaemlékezéseiben egy következő fontos találkozási pontként tűnik fel az iskola. Annak ellenére, hogy Apcon és Lőrinciben is működött zsidó elemi iskola, sok szülő az állami iskolába írtatta be gyermekét. Soós Illésné Molnár Anna ezért is tudott visszaemlékezni arra, hogy – amint arra a későbbiekben is kitérünk – szombati napon zsidó iskolatársai nem fog(hat)tak krétát felelésnél, helyettük a keresztény gyerekek írták a példákat a táblára: „*Én jártam zsidó gyerekekkel együtt iskolába, odajártak velünk együtt. És hát ők is ugyanúgy tanultak, mint mi, csak azon csodálkoztunk mi el, hogy szombati napon kiszólitottak felelni minket a táblához, örültünk, hogy krétát kaptunk a kezünkbe és mentünk ki felelni, és a zsidóknak olyan volt a vallásuk, hogy nem volt szabad nekik csinálni semmit, semmi ilyen fizikai munkát,*²⁰ *mert nekik a szombat volt az ünnepnap, és nekik nem volt szabad megfogni a krétát. És akkor úgy feleltek, mikor alapműveletekből kellett felelni, hogy a diktált példát mi írtuk föl nekik, és akkor ők számolták, mi meg leírtuk. Hogy ők ne fogják meg a krétát, mert ők nem csinálhatják meg szombaton.*”²¹

Hasonló logika mentén Gémesi Lajosné Szabó Mária is azért szerezhette ismereteket a zsidó hagyományokról, mert Pozsonyi Emiliát²² sem a zsidó elemi iskolába írtatták a szülei. Beszélgetőpartnerem kiemelte, hogy a katolikus hitoktatás alatt a zsidó gyerekek kimentek a teremből, mert nekik „talán a templomukban” tartottak hasonló foglalkozást: „*Harmadik-negyedikben voltak zsidó osztálytársaim. A hitoktatás során ők nem voltak bent. Az iskolában nekik nem volt külön hitoktatás, talán a templomukban. Mindenesetre nem voltak ott a mi hittanunkon. Volt a Bem utcában is egy zsidó család, Pozsonyinak hívták. Üzletesek voltak. Ötödik-hatodik osztályban az üzletesnek a lánya, Pozsonyi Mili járt velünk iskolába. Mili hozott az iskolába maceszt,*²³ *és adott nekünk. Hozott néha egy-egy szem cukrot is és azt is adott nekünk, Stollwerck-ot. Ez nagy dolog volt. Mili egy vörös, göndörhajú kislány volt, olyan volt, mint akinek nagyon be van dauerolva a haja. Össze volt fogva copfba. Jól tanult, szerettük egymást. Nem tudok róla semmit, nem tudom, mi történt vele.*”²⁴

19 Bankos Józsefné Kovács Ilona (1934) visszaemlékezése. Zagyvaszántó, 2017. február 19.

20 Nem azért nem volt szabad írni a zsidó gyerekeknek, mert az „fizikai munka”, hanem azért, mert az írás beletartozik abba a cselekvéscsoportba, amelyet tilos szombaton végezni.

21 Soós Illésné Molnár Anna (1929) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. április 22.

22 Szederjesi C. – Tyekvicska Á.: Senkiföldjén i. m. 618.

23 A macesz, a kovásztalan kenyér, jellemző étel a zsidóság körében, ugyanakkor az sem kizárt, hogy adatközlőm egy *pészahi* (az Egyiptomból való kivonulás ünnepe) időszakra emlékszik vissza, amikor nem szabad más típusú kenyeret enni.

24 Gémesi Lajosné Szabó Mária (1931) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. szeptember 2.

Marsalkó István elmondása szerint nagyon rossz gyerek volt, szerette a csínytevéseket. Az apci iskolában mellette ült Drach Ernő fia, Antal,²⁵ aki pajeszt viselt.²⁶ Beszélgetőpartnerem kedvelt szórakozása volt, hogy Drach Antal pajeszt húzgálja, azzal viccelődjön: *„Az iskolába mellettem ült a Dracs Antal, volt neki pajesza és mindig húzogattuk neki mint gyerekek, ellenkeztünk vele. Nevettük egymást, elvicelődtünk. Nagyon rossz gyerek vótam, azt tudom.”*²⁷

Oláh Ernőné Kovács Veronika azért nem barátkozott zsidó gyerekekkel, mert azok esetenként az iskolában általa ismeretlen nyelven beszéltek: *„Annyira nem szeretttük őket, meg annyira nem barátkozunk velük, mint így katollikusokkal. Más viselkedésük volt, meg másképp beszéltek, zsidóul. Úgy is tudtak beszélni, hogy nem értettük meg,²⁸ oszt akkor haragudtunk rájuk, hogy »miért nem beszélsz rendesen, mert így nem értsük meg?!« Ezér’ nem szeretttük őket, mert nem tudtunk olyan kapcsolatba’ lenni, mert nem beszéltek mindent. De hát, meg kellett lenni egymás mellett békébe.”*²⁹ Beszélgetőpartnerem elmondása szerint tehát volt bizonyos feszültség zsidó iskolatársaikkal kapcsolatban, miután előfordult, hogy a keresztény gyerekek nem értették meg a zsidó gyerekek által használt – feltételezhetően jiddis – nyelvet, és nem tudták, hogy a zsidó gyerekek miért beszélnek az ő jelenlétükben egy számukra idegen nyelven.

Zagyvaszántón kevés beszélgetőpartnereimmel egykorú zsidó gyermek volt a vizsgált korszakban, ebből is adódóan az iskolai részvételükről nem tudtak beszámolni. A már említett Klein család gyermekeiről azonban meghatározó emléke volt Misinszki Péterné Oldal Borbálának, akinek nagyszüleinél gyakran előfordultak a testvérek: *„Kati, Laci, Józsi, Sanyi. Mind idősebbek vótak mint én, Józsi meg a Sanyi, a legkisebbek, nagyon szerette a két gyerek végtelenü’ a jószágokat, sokat jártak a nagymamáékho’, mert ott aztán vót minden. Hogy ők is adnak*

25 Illés J.: Apc község története i. m. 111.

26 A pajesz viselete utal az ortodox hagyományra.

27 Marsalkó István (1929) visszaemlékezése. Rózsaszentmárton, 2018. július 1. (Az adatközlő gyermekkorát Apcon töltötte.)

28 Apcon és Lőrinciben is ortodox, tehát „szervezetileg” a hagyományokhoz ragaszkodó közösségek éltek. A zsidóság emancipációja előtt minden közösséget a hagyományokhoz való szigorú ragaszkodás határozott meg, ami azt is jelentette, hogy Közép-Kelet-Európában a zsidók saját nyelven, jiddisül beszéltek. A magyar nyelvterületen az egyenjogúsítás és az asszimiláció következtében a jiddist egyre intenzívebben váltotta fel a magyar nyelv, de a jiddis sokaknál beszélt nyelv maradt, ugyanakkor a magyar nyelvbe is számos jiddis elem került át. Az itt ismertetett szituációban feltehetőleg arról lehetett szó, hogy folyékony jiddis nyelven beszéltek a gyerekek, esetleg adott szituációban jiddis szavakat alkalmaztak, amelyek a keresztény gyerekek tudásbázisából hiányoztak, s ezért keletkezett bennük feszültség. Vö. Joshua A. Fishman: A jiddis szociológiája. In: Az askenázi kultúra ezer éve. Szerk.: Sztás Erzsébet – Sz. Molnár Szilvia – Polgár Anikó – Csehy Zoltán. Pozsony 2003. 406–413.; Chava Turniansky: A zsidó nyelvek a hagyományos askenázi világban. In: Az askenázi kultúra ezer éve. Szerk.: Sztás Erzsébet – Sz. Molnár Szilvia – Polgár Anikó – Csehy Zoltán. Pozsony 2003. 399–405.

29 Oláh Ernőné Kovács Veronika (1933) visszaemlékezése. Zagyvaszántó, 2019. március 31. (Az adatközlő gyermekkorát Apcon töltötte.)

a teheneknek enni, meg ganajt pakolnak, a Sanyi meg a Józsi. Borzasztóan szerettek ott lenni nagymamáéknál. Úgyhogy nagyon-nagyon jóba vót a két család. A legfiatalabb a nővéremmel, Ilonkával járt egy osztályba. De sokat vótam velek, mer' nagymamáná' én is mindennapos vótam. Ilonkáké [utalás Bankos Józsefné Kovács Ilonára] meg ugye szembe laktak! De ezek ott settenkedtek a tyúkok körül, örűtek a csirkéknek, mer' nekik olyan nem vót. Nagyon jó írezték ott magukat, mondhatom, hogy ott laktak, annyira bennfentesek vótak! Mer' nekik amúgy üzletjük vót, kicsi üzletjük vót, hogy megéltek-e abbul, vagy az apukájuk járt-e munkába, hát azt nem tudom, mer' én is annyira gyerek vótam még. De ők egyébként ilyen fűszerkereskedők vótak.”³⁰ Bankos Józsefné Kovács Ilona szintén visszaemlékezett a Klein család gyermekeire: „Vót Kató, Sanyi, Jóska meg Laci, négy gyerek vót. Persze, együtt játszottunk az utcán, akkor nem olyan telek vótak még, mint most!”³¹ A fentebbi elbeszélések azt mutatják, hogy a gyerekek között nem kizárólag „szükség-szerű” kontextusokban történt érintkezés, esetenként volt közös érdeklődés és igény arra, hogy az időt együtt töltsék el.

Csoma Zsigmond és Lówy Lajos tanulmánya is amellet érvel, hogy a 19. század végétől az asszimilációs tendenciák erősödésével felgyorsult az a folyamat, amelyben zsidók a keresztény rítusokkal kerültek kapcsolatba, ugyanakkor ez a jelenség „kölcsonös volt, a zsidó vallás egyes elemeinek, így például a zsidó étkezési törvényeknek felületes ismeretét, megismerését is jelentette a nem-zsidó közösségekben”.³²

A szerzőpáros gondolata mentén, az általam gyűjtött visszaemlékezések közül több megállapítja, bemutatja, hogy milyen szokások, hagyományok keretezték a zsidók hétköznapi életét. E szokás- és hagyományrendszer keretében a visszaemlékezések hol részletesebben, hol pedig felületesebben vallanak a rituális tisztaságról, a kóseriségről szerzett tapasztalatokról. A vallásos zsidók mindennapjainak ritmusát az étkezésre vonatkozó törvények összessége, a kóseriség, azaz a *kásrut*³³ diktálja, amelynek egyik alappillére, hogy a tejes és a húsos ételek nem fogyaszthatók,³⁴ a tejes és a húsos edények pedig nem tárolhatók együtt.³⁵ A rituális szabályrendszer az állatokat is két kategóriába sorolja: fogyasztható (azaz kóser; például a csirke, a kacsa, a liba, a marha) és nem fogyasztható (azaz tréfli; például a sertés).³⁶

30 Misinszki Péterné Oldal Borbála (1931) visszaemlékezése. Zagyvaszántó, 2017. december 29.

31 Bankos Józsefné Kovács Ilona (1934) visszaemlékezése. Zagyvaszántó, 2017. február 19.

32 Csoma Zs. – Lówy L.: Kóser vágás i. m. 95.

33 A kóser étkezés szabályaihoz lásd: Kleinné Fischer Anikó: A kóser háztartás kézikönyve. Bp. 2000.; Oláh János: Judaiztika. Bp. 2009. 230–242.; Rékai M.: A munkácsi zsidók „terített asztala” i. m. 69–101.

34 Dvárim/Deuteronomium 14:21

35 Minden étel, amelyben tejes és húsos elemek keverednek, tréflinek minősül. Lásd: Raj Tamás: 100+1 jiddis szó. Bp. 1999. 160–163.

36 Vájjikrá/Leviticus 11:1

A kóserység a zsidók mindennapjainak egy olyan szegmense volt a korszakban (is), amellyel a nemzsidók is gyakran találkoztak. Beszélgetőpartnereim válasza arra a kérdésre, hogy mit jelent a kóserység fogalma, igen színes képet fest az ismeretekről. A legtöbbször a sertéshús és a vér fogyasztásának, a tejes és a húsos ételek és edények összekeverésének tilalmát emelték ki, valamint azt, hogy a kóser állatból csak úgy nyerhető kóser hús, ha a sakter vágja le a vallási előírásoknak megfelelően. A kóserység kapcsán Misinszki Péterné Oldal Borbála nyomatékosította: *„Azt ugye mindenki tudta, hogy ők másképp eszik a húst, hogy ők kósert esznek, a libát is mindig vitték hozzájuk. Hogy ők libát meg kacsát és nem sertést esznek. Ezt mindenki tudta. A házított libákat vették meg, még olyan is vót, hogy Anyukával tíz libát hajtottunk át Apcra, az apci zsidóknak, mert nekünk ugye vót vagy negyven libánk, oszt ő maguk is megtömték.”*³⁷ A libatömés folyamata azért is volt érzékeny kérdés, mert a folyamat során sérülhetett az állat fizikai épsége, és így elveszíthette kóserségét.³⁸ Fekete Ferencné Horváth Mária visszaemlékezésében a zsidók étkezési szokásait a kulturális másság egyik megragadható jeleként értelmezte: *„Annyi vót még a különbség, hogy tőlünk hordták a tejet, oszt hozták az edényüket oszt abba kellett fejni. A libát se ették meg, ha ki vót kopva a hasalja. Aszonták nem kóser. De valóba így vót, mer’ én vittem egyszer libát Apcra elanni, oszt nézegette a zsidó asszony, aszonta, »nem kóser, nem kóser«. De oszt azé utóvégre megvette, kicsit ócsóbban adtam neki, hogy fogyjon. Hogy menjen mán, hogy menjek haza!”*³⁹ Beszélgetőpartnerem visszaemlékezése a kóserység gyakorlati megtartásáról számol be: a zsidók azt kérték, hogy saját edényükbe kapják, nehogy véletlenül tréfli edényben vigyék haza a tejet.

Soós Illésné Molnár Anna arra mutatott rá visszaemlékezésében, hogy a kóser módon levágott állatot nem lehetett összetéveszteni a nem kóserül kezelt állattal. Ő, illetve mások is beszámoltak arról, hogy a nemzsidó gyerekek esetenként éltek azzal a taktikával, ha megbízást kaptak arra, hogy elvigyék az állatot a sakterhez, a valóságban nem vitték el és maguk vágták le az állatot, hogy a hús megmaradjon nekik: *„A zsidók szigorúan tartották magukat, az, hogy hogyan véreztetik el az állatot, az nem volt mindegy. A vért élőnek kezelték és nem úgy kezelték, mint mi, hogy levágtuk a csirkét, akkor megsütöttük és megettük, milyen finom volt. Azt tudom, hogy megvették a házított állatokat, de azt vitték a sakterhez, oda, ott lakott, az az ember, aki levágta nekik az állatot, a régi piactérre. Egyszer volt, hogy megvették az állatot, aztán mondták egy gyerekeknek, »na, vidd már el, vágasd le a sakterral«. Elvitte, aztán állítólag úgy volt, hogy elpusztult volna az állat, fogta a gyerek, és elvágta a torkát. Aztán visszavitte, hogy na, elvágatta, aztán mondták neki, hogy »hát ezt ugyan nem ő vágta le!« És odaadták a libát a gyerekeknek.”*⁴⁰

37 Misinszki Péterné Oldal Borbála (1931) visszaemlékezése. Zagyvaszántó, 2017. december 29.

38 Hasonló tapasztalatokról számolnak be Czingel Szilvia adatközlői is. (Czingel Sz.: Ünnepek és hétköznapiak i. m. 156.)

39 Fekete Ferencné Horváth Mária (1923) visszaemlékezése. Zagyvaszántó, 2019. március 5.

40 Soós Illésné Molnár Anna (1929) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. április 22.

A zsidóságra makroszintről tekintve láthatjuk, hogy a vallásosság és a hagyományokhoz való kötődés igen széles skálán mozog, így nem meglepő, hogy a lokalitás szintjén sem mindenki egyformán tartotta be a vallási előírásokat – így a kóserség előírásait sem. A Breznitz család⁴¹ az egyik leggazdagabb zsidó család volt Lőrinciben, tagjai több kereskedést is üzemeltettek. Breznitz Gyula, a család egyik fiúgyermeké a helyiek elbeszélése szerint még a háború előtt kikeresztelkedett és katolikus feleséget választott magának. Bár Petro Istvánné Madlena Mária is arról számolt be, hogy a helyi zsidók nagyon odafigyeltek a kóser étkezésre, hangsúlyozta, hogy azért voltak kivételek is, mint például az imént említett Breznitz Gyula: *„Akkor sakter is vót, az vágta nekik a libáukat. A sakter a piactéren lakott, ott azóta mán minden vót, kínai, ződséges, minden vót má, de most nincs semmi! Az vót régen a sakteres. Kóser vagy nem kóser. Nem engedett vért. Mindég a sakterho' vitte a libáut, mer' azok libahúst ettek. Általába'. A valás miatt. Hát az vallás vót! Disznóhúst nem ettek egy falatot se. Áh, Gyula megette, Breznitz Gyula, annak nem számított! Az megette! Gazember vót! [hangosan nevet] Nem rossz ember vót, de nagy betyár, hajjajj!”*⁴²

A következő fontos találkozási pont zsidók és nemzsidók között az imaház és a zsidó temető volt. A Selypi-medencében mind imaház, mind pedig temető Apcon és Lőrinciben működött, a Zagyvaszántón élő néhány zsidó család feltehetőleg vagy az egyik, vagy a másik településen lévő hasznalta.⁴³ A hagyománynak megfelelően a zsidó temető Lőrinciben és Apcon is a településen kívül, Lőrinciben a „Pécsik” dombon, Apcon pedig a katolikus temető fölött helyezkedett el – ez utóbbi még ma is szép állapotban van.

Az imaház mindkét település esetében relatíve központi helyen funkcionált, ezt az is mutatja, hogy a lőrci és az apci interjúalanyok közül tízen pontosan meg tudták mondani, hol volt a zsidó imaház lakóhelyükön. Az imaház Apcon a Fő utcán, míg Lőrinciben, a helyi folklórban *Hedromként*⁴⁴ ismert településrészen, azaz a Bem utcában kapott helyet.⁴⁵ Babcsány József visszaemlékezése részletes képet ad arról, hogyan nézett ki a lőrci zsinagóga, de elbeszéléséből megtudhatjuk azt is, hogy az udvaron állt a rituális fürdő, a *mikve*⁴⁶ és a rabbi-lakás is: *„Nagyon szép zsidó templom volt. Nem volt nagy, színes, zománcozott cserép volt, ami a selypi téglagyárból, innen, az állomás mellől származott. Itt égették.*

41 Szederjesi C. – Tyekvicska Á.: Senkiföldjén i. m. 616.

42 Petro Istvánné Madlena Mária (1931) visszaemlékezése. Lőrci, 2019. január 5.

43 Szombaton tilos bármilyen közlekedési eszközt használni, a zsinagógába gyalog kell menni. A zagyvaszántói családoknak az apci és a lőrci imaházak is elég nagy távolságot jelentettek, feltehetőleg ezért sem választottak egy még távolabbi zsinagógát.

44 A településrészt a szentföldi város, Hebron után nevezték el, a zsinagógán, a rabbilakáson és a rituális fürdőn túl több zsidó család otthona is itt volt.

45 A lőrci zsidó imaházhoz lásd: Nagy L.: Lőrci Krónika i. m. 364–365.

46 Vallási előírások és szabályok szerint megépített és üzemeltetett rituális fürdő, amelyet a nők menstruációjuk után, a férfiak a szombat és ünnep bejövetele előtt vesznek igénybe, ugyanakkor a *mikve* vizét használják még az edények kóserolására, azaz rituális megtisztítására.

Színes, több színű cserépből volt kirakva az egész. Nagyon szép üveggyöngy csillár volt bent, a németek géppuskával lelőtték. Háború után még megvolt az épület, le volt zárva.⁴⁷ A templom előtt volt egy kis udvar, ott volt a papnak a háza, most hogy is hívják a papot, mindjárt eszembe jut..., a zsidó pap, a rabbi, és az imaház mellett volt még egy közös fürdő. Beton medence, fatüzelésű melegvíz volt benne, és a patakba folyt le a víz. Községi fürdő volt, csak zsidóknak, az épületben volt bent, tető volt fölötte. Én ezt tudom, mert jártam benne Andrissal,⁴⁸ a zsidó gyerekekkel. Volt velem a katolikus templomba' én meg voltam vele a zsidó templomba', gyerekek voltunk, pajtások voltunk, ha élne, a mai napig azok lennének."⁴⁹

Beszélgetőpartnerem visszaemlékezése szerint az imaház gyakran vonzotta a keresztény gyerekeket, akik kíváncsisággal hallgatták a furcsa, idegen – héber – nyelven zajló, mormogásszerű imádkozást. Soós Illésné Molnár Anna visszaemlékezésében precíz részletességgel idézte fel a péntek esti naplementével beálló szombat (sábesz) megünneplésének menetét: „Kóser ételt ettek, szombaton mindig volt, aki bejárt hozzájuk,⁵⁰ mert olyankor házimunkát nem végeztek, és azt is tudom, hogy olyankor már péntek este tartották a vallási ünnepet, egy csinálta a családból⁵¹ és akkor a többiek meg ott voltak körülötte és akkor így kezdték a szombatnak a megünneplését. Ez volt péntek este naplemente után, mert ahhoz volt kötve, és akkor szombaton meg jött valahonnan egy pap, aki aztán a misét tartotta nekik. Itt nem volt papjuk.⁵² Egyszer elmentünk, meg belestünk a templomba, hogy mit csinálnak, hogy imádkoznak. Hát ugye gyerekek voltunk, kíváncsiság volt. De ugye észrevettek és mondták, hogy »megnézhetitek, hogy van, de nehogy valami bajt csináljatok«. Mert ugye a nők külön voltak, külön a férfiak, a nők csak hátul állhattak, vagy a karzaton, a férfiak meg elől.⁵³ Én nem mentem be, csak az, aki annyira kíváncsi volt. Meg mondjuk megengedték volna, hogy megnézzük. Hogy is imádkoztak... milyen nyelven... hát izraeli nyelven... héberül! Hát ez nagyon érdekes volt nekünk, hogy nem magyarul mondják. Meg így mozogtak⁵⁴ ima közbe!"⁵⁵

Gémesi Lajosné Szabó Mária visszaemlékezése arról tanúskodik, hogy a kíváncsiságon túl, a sajáttól eltérő zsinagógai világ a gyermeki percepcióban

47 Az épület a háborút követően megmaradt, de funkcióját veszítette, és átalakítva használták tovább.

48 Dokumentumok alapján még nem sikerült beazonosítani.

49 Babcsány József (1936) visszaemlékezése. Lőrinci-Selyp, 2019. február 10.

50 A zsidó családokhoz bejárt egy keresztény, aki elvégezte azt a munkát, amit a zsidóknak a szombat beálltával nem volt szabad.

51 Jellemzően a családfő vezeti a szombatköszöntő péntek esti vacsorát, ő mondja el a vacsorát keretező áldásokat.

52 1944-ben a csécsi anyakönyvvezető rabbi, Mózes Dávid látta el a rabbi teendőit. (Schweitzer J. – Frojmovics K.: Magyarországi zsidó i. m. 377.)

53 A hagyományos zsinagógai rítuson a nők és a férfiak elkülönítve vesznek részt.

54 Az áhítattal, mély spirituális beleéléssel végzett ima során ritmusosan előre és hátra, esetenként oldalra billegnek, hajolgatnak, azaz sokliznak. (Raj T.: 100+1 jiddis szó i. m. 197.)

55 Soós Illésné Molnár Anna (1929) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. április 22.

viccelődésre, csúfolódásra, utánozásra alkalmasnak tűnt – ezek a motívumok azonban az ismeretlen, a saját kulturális tudással (katolikus mise szigora és rendje) össze nem egyeztethető tapasztalat generálta feszültség egyfajta lecsapódásaiként értelmezhetők: *„A zsidó templom a Bem utcában volt, ott van most a szeretetotthon. Hát mi nem mehettünk be, [markáns ellentét az előző elbeszéléssel szemben] csak kívülről mint gyerekek hallgattuk – szombaton volt istentisztelet –, hogy hogy énekelnek. Ki lehetett hallani. Nagyon nagy hangjuk volt. Akik a Bem utcában meg a Malom utcában laktak, azok szaladtak, hogy »gyertek, mert énekelnek nagyon« de hogy mit énekeltek, nem magyarul nem is latinul, ó... milyen nyelven is énekelnek... héberül. Csoportosan mentünk vagy tízen, hatan erről, még négyen a templom felől, hogy hallgassuk meg, hogy imádkoznak. Próbáltuk volna utánozni őket, de csúnyákat énekeltünk »Mózes a moslékból ki-ki dugja fejét«.⁵⁶ Csúfoltuk volna őket, mert rendesen utánozni nem tudtuk. És dobogtunk ott, hogy »Ajjvé, ajjvé, ajjvé«,⁵⁷ mert csak azt hallottuk kívülről, hogy »ajjvé«, de hogy az mit jelenthet, nem tudtuk. A morgást hallottuk, hogy »mmm«, és akkor röhögünk, és akkor szaladtunk haza, hogy észre ne vegyenek, nehogy kikapjunk.»⁵⁸*

Korábban láttuk Babcsány József esetét, aki elmesélte, hogy pajtásával, Braun Andrisal jártak egymás imaházaiba. Hasonló kapcsolat volt Szöllősi Ferencné Tuza Ilona és Ungár Teri⁵⁹ között. Interjúalanyom visszaemlékezett, ahogy hétköznapi délelőtt mentek be a zsinagógába, ahol a férfiak a hétköznapi imának megfelelően imaszíjat használtak, amivel felerősítették a szent szövegeket tartalmazó kis dobozkát, az úgynevezett *tfilint*: *„Mint lányok, Ungár Teri barátnőm volt, bementünk, még meg is hallgattuk a mise alatt, mise...?! Nem tudom, minek mondják...⁶⁰ Álltunk ott mi is, vagy ha hely volt, akkor ültünk, és hallgattuk őket. A férfiaknak szíj volt a homlokukon, és kétféle lógott még egy másik szíj és valahogy átsatolták magukat azzal a szíjjal és úgy imádkoztak. És csak a morgást hallottuk, hogy ők imádkoznak.»⁶¹*

Az eddigi elbeszélésekben már több utalás történt a szombatra (*sábesz*), a zsidó vallás szerint a hét hetedik napjára.⁶² Tórai⁶³ parancsolat, hogy a zsidóknak a szombatról meg kell emlékezni⁶⁴ és meg kell őrizni.⁶⁵ A *sábesz* – amely mint láttuk, már péntek este elkezdődik – megtartása azt jelenti többek között, hogy az egyén nem végez számos olyan tevékenységet, amelyek minden másik

56 Antiszemita rigmus kezdősora, amelyet a gyerekek reflektálatlanul használtak.

57 Jiddis szó, jelentése: „jaj”.

58 Gémesi Lajosné Szabó Mária (1931) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. szeptember 2.

59 Dokumentumok alapján még nem sikerült beazonosítani.

60 Interjúalanyom „kulturális fordítás” szükségét érzi, mert tudja, hogy a zsinagógai imát nem írhatja le „miseként”.

61 Szöllősi Ferencné Tuza Ilona (1928) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. október 22.

62 Bőrésit/Genezis 2:3

63 Mózes öt könyve.

64 Smot/Exodus 31:8–11

65 Dvárím/Deuteronomium 5:12–15

hétköznap az élet természetes részét képezik.⁶⁶ Tilos például írni, pénzzel érintkezni, vagy épp tüzet gyújtani (főzni, tűzre rakni). Beszélgetőpartnereim körében a kórsághoz hasonlóan elterjedt volt az az ismeret is, hogy a zsidók ünnepnapja a szombat, a *sábesz*, azaz az, hogy „*a zsidók szombaton gyülekeznek, akkor tartják a misét. Nem vasárnap, hanem szombaton.*”⁶⁷ – ahogyan Marsalkó István fogalmazott. A szombat szigorú megtartásával kapcsolatban többen kiemelték, hogy a zsidókat vallásosabbnak tartották, mint saját magukat. Például Gémesi Lajosné Szabó Mária is ezen a véleményen volt: „*A zsidók jobban betartották a szombatot, mint mi a vasárnapot, az biztos!*”⁶⁸ A szombat azért is volt fontos a nemzsidó társadalom számára, mert olyankor vagy bezártak az üzletek, a kereskedések, a kocsmák, vagy pedig keresztény alkalmazott szolgáltatta ki a vevőket, vendégeket. Erre a jelenségre mutatott rá Szöllősi Ferencné Tuza Ilona is: „*A szombat a zsidóknál nagy ünnep volt, hogyné! Úgy, mint nálunk bármilyen ünnep van, de őnáluk minden szombaton! Nem is szolgáltattak ki olyankor, zárva volt az üzlet.*”⁶⁹ Petro Istvánné Madlena Mária is hasonlóképp vélekedett: „*A zsidók nem dógoztak szombaton. Nem főztek. Semmit se csináltak. Még a kocsmába is parasztasszony járt mérni. Még oda se mentek be a zsidók. Nagyon vallásosak vótak. Üzlet be vót csukva, az ünnepet szigorúan tartották.*”⁷⁰ Az elbeszélésekből az is kiderül, hogy sok esetben szombaton a keresztényeknek funkciójuk volt a zsidó családok otthonában: konszenzusos alapon elvégezték a zsidók által szombaton nem végezhető feladatokat. Erre a jelenségre reflektál Pálincás Pálné Kovács Márta visszaemlékezése: „*Meg én is mentem iskolába, mer’ akkor még szombaton is kellett járni, és behívott a Klein néni, hogy rakjam meg a szeneskályhát, mer’ még azt sem rakták meg. Én meg kinyittem a kályhának az ajtaját, no, oszt jó megpakoltam nekik. Szombati nap nem csináltak ők ilyet. Én meg ugye bementem és adtak érte cukrot, mer’ üzletjük vót nekik.*”⁷¹

Fácán Zoltánné Tóth Ilona Anna édesanyjának története szintén érzékletes példája a zsidók és nemzsidók közötti interakciónak a *sábesz* keretén belül. A kis Ilona elment tüzet rakni a szomszéd Goldstein családhoz⁷², és saját, tanult viselkedési normái szerint egy sor dolgot szeretett volna megcsinálni szombaton, de rá kellett jönnie, hogy a zsidó családnál a szombat valójában *sábesz*, amely teljesen más ritmussal és jelentéssel bír, mint ahogyan az náluk megszokott a szombati nap kapcsán. Míg náluk – a keresztény családnál – a szombat a hét utolsó,

66 A szóbeli tan (Talmud) Misna részének Sábát traktátusa harminckilenc ősmunkát szerepeltet, amelyeket a sivatagi sátorépítés során végeztek, s amelyeket tilos *sábesz*kor végezni. Az ezekből levezethető, úgynevezett származtatott munkák végzése szintén tilos ezen a napon.

67 Marsalkó István (1929) visszaemlékezése. Rózsaszentmárton, 2018. július 1. (Az adatközlő gyermekkorát Apcon töltötte.)

68 Gémesi Lajosné Szabó Mária (1931) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. szeptember 2.

69 Szöllősi Ferencné Tuza Ilona (1928) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. október 22.

70 Petro Istvánné Madlena Mária (1931) visszaemlékezése. Lőrinci, 2019. január 5.

71 Pálincás Pálné Kovács Márta (1932) visszaemlékezése. Zagyvaszántó, 2019. április 26.

72 Szederjesi C. – Tyekvicska Á.: Senkiföldjén i. m. 616–617.

a szentmise napjára, a vasárnapra való felkészüléssel, takarítással, főzéssel telt, addig Goldsteinéknél – a zsidó családnál – a szombat jelentette a hét hetedik napját, amit a „lelassult”, családdal, tanulással és imádkozással töltött idő determinált. Fáczán Zoltánné Tóth Ilona sokszor hallotta édesanyjától a történetet, amelyben a kis Ilike megtanulja, hogy Goldsteinéknél mit nem szabad csinálnia sábeszkor: *„Édesanyám 12-13 évesen a Goldstein családhoz került, mert ott varrtak a gyerekek, a lányok, rőfös boltjuk volt. Négy gyermekük volt. És az Édesanyámat tizenkét évesen megkérték, hogy szombatonként gyűjtsa meg a gyertyát meg a tüzet, mert a zsidóknál nem volt szabad. És az Édesanyám boldogan, fekete klott köténye volt, szépen felöltözve elment. De azt elfelejtették mondani neki a nagymamáék, a szülei, hogy ne beszéljen hozzájuk, mert nem szabad.”*⁷³ És az Édesanyám meggyújtotta a tüzet, meleget készített és teát akart főzni. És a Goldstein néni kihívta az előtérbe és mondta neki, hogy:

Ilikém, ne főzzél, csak gyűjtsál be és menjél el, majd jössz a tűzre rárakni.

És Édesanyám ugye tizenkét éves kislány volt, csak azt vette észre, hogy a Goldstein bácsi le van takarva⁷⁴ és mormolja az imát. Azt később tudta meg, hogy így imádkoznak, mint a Siratófalnál, hogy előre billegnek és hátra. És Goldstein néni mondta neki, hogy »ne szólj a Goldstein bácsihoz«. És akkor Édesanyám csak integetett a lányoknak. És akkor elment délben is az Anyukám, és vitt magával kenyeret meg kalácsot. És a Nagymamám sem tudta, hogy ezt nem szabad és vitte fehér terítővel letakarva bepakolni az asztalra.⁷⁵ És Goldstein néni csak csóválta a fejét.

- Ilike, Ilike, nem szabad, nem szabad!

- Mit nem szabad? – azt mondja Édesanyám. – Hát nem tetszettek főzni, és ezért hoztam ebédet.⁷⁶

És akkor azt mondta a Goldstein néni:

- Mi maceszt eszünk, nem kalácsot.⁷⁷ – Na, ez új volt Édesanyámnak és akkor azt mondta kint az előtérben:

- Addig nem megyek el, amíg nem eszek a maceszből. – Az ilyen kemény tésztaeszerőség volt, és azt ették.

Aztán Édesanyám hazavitte a kalácsot, a kenyeret, az ételt, és aztán még este is ment rárakni a tűzre. És kérdezte, hogy jöjjön-e óránként, és mondták, hogy ne jöjjön óránként. Kislány volt ugye, de Édesanyám utána nagyon megtudta, hogy nem szabad beszélni. Csak sürgött-forgott, meg söprötte a konyhát. És akkor azt mondták

73 Szokás ilyenkor az egész napot pihenéssel, a Tóra tanulásával és imádkozással tölteni.

74 A felnőtt férfiak az imádkozás során imaleplet, úgynevezett *táleszt* viselnek.

75 A vallásos zsidók nem fogadhattak el semmilyen ételt nemzsidóktól annak bizonytalan rituális tisztasága miatt – az egyik legfőbb kockázatot az jelentette, hogy az étel valamilyen módon sertésszírral érintkezett.

76 Sábeszra előre elkészített ételt fogyasztanak a vallásos zsidók.

77 Ebben az esetben az is probléma lehetett, hogy a család a *pészah*, az Egyiptomból való kivonulás ünnepét ülte, amikor tilos kenyeret, kenyérféleséget enni, vagy akár csak a házban tárolni. Ilyenkor minden kenyérféleséget a macesz helyettesít.

neki, hogy ne takarítson.⁷⁸ Anyukám egyszerűen ott akart lenni valahogy. És akkor az Édesapja mondta, hogy »ne haragudjanak, a kislányom nem tudja mit szabad, de majd én megmondom neki«. És akkor így nagyon jó barátság alakult ki.⁷⁹

Feltűnő, hogy a visszaemlékezések a sábeszt leszámítva a vallási ünnepek közül csak az úgynevezett sátoros ünnepet, a szukkotot jelenítik meg az elbeszélésekben. A szukkot a zarándokünnepek egyike, az őszi nagyünnepek harmadik ünnepe.⁸⁰ Ilyenkor szokás hét napon keresztül a ház mellett, rituális szabályoknak megfelelően felépített, gazdagon díszített szukában, sátorban étkezni. Ez tehát egy olyan ünnep, amely nem az otthon vagy a zsinagóga falain belülre koncentrálódik, hanem, amelyet kint, az udvaron ünnepelnek. Fekete Ferencné Horváth Mária szomszédságában zsidó család lakott gyermekkorában Zagyvaszántón. Visszaemlékezett, hogy a családdal jószomszédi viszonyt ápoltak, amelyből adódóan örömmel látták őt és szüleit a szukkoti sátorban: „Vót sátoros ünnepük, a zsidóknak, minden évbe’. Egy hétig, asziszem. Csináltak ilyen sátort, kidíszítették cifra papírokkal, mint miko’ szoktuk gyerekkorunkba láncot izéni’, avval kidíszítették, és akko’ azok egy hétig abba’ a sátorba tartózkodtak meg imádkoztak. Meg macélt⁸¹ ettek. Azt ettek azalatt az idő alatt. Csak éccakára mentek be. Nagyon tartották a vallást. Meg is mutatták, hogy menjünk, nézzük meg. Vót egy hézag a házunk között, oszt átjártunk a zsidókho’, meg ők is hozzánk. Összejárt a két család mint szomszédok. Kertbe is beszélgettünk, ha kapáttunk a kertbe’.”⁸²

A Selypi-medence néhány száz fős zsidósága interjúalanyaim elbeszélése szerint a lokális társadalom szerves részét képezte. Bár a gyűjtött visszaemlékezések csupán egy partikuláris, szubjektív szűrőkön szelektált képet jeleníthetnek meg a múltból, úgy tűnik, hogy a nemzsidó társadalom tagjai számos ponton találkoztak a zsidó vallás előírásaival, a zsidóság hétköznapijait keretező hagyományokkal. Csoma Zsigmond és Löwy Lajos hasonló módszertani koncepciók mentén vizsgálódó tanulmányának központi kérdése, hogy a kóser vágás és a kóser borok hogyan jelentek meg a nemzsidó parasztság kognitív folyamataiban. Írásukban megállapítják, hogy „a keresztény magyar parasztság [...] a falusi, mezővárosi zsidókkal együttélve sok eltérő jelenséget figyelt meg, észlelte a másságot, amit részben idegenkedve, részben pedig magától értetődő dolognak fogadott el. A zsidó vallási előírásokat nem értette, nem is érthette, de az eltérőséget, a sajátjától való különbözőséget minden hétvégén, minden ünnepnapkor és a családi-közösségi élet jelentősebb összefüggéseiben tapasztalhatta. Így a másságot magától értetődőnek, mint élete természetes jelenségének fogta fel és fogadta el.”⁸³

78 A takarításra való törekvés és annak elvetése jól illusztrálja a „nemzsidó szombat” és a „zsidó sábesz” közötti különbséget.

79 Fácán Zoltánné Tóth Ilona Anna (1945) visszaemlékezése. Lőrinci, 2019. január 17.

80 Oláh J.: Judaisztika i. m. 44–47.

81 Maceszt.

82 Fekete Ferencné Horváth Mária (1923) visszaemlékezése. Zagyvaszántó, 2019. március 5.

83 Csoma Zs. – Löwy L.: Kóser vágás i. m. 95–96.

A szerzőpáros következtetései saját kutatásom kapcsán is érvényesnek tűnnek, mindazonáltal fontosnak tartom összegezve áttekinteni, hogy „a zsidók” mint társadalmi csoport miért jelennek meg sok esetben az „ők” kategóriájában interjúalanyaim kognitív folyamataiban. A „mi” és az „ők” elválasztásának legfőbb alapja az a különbségtétel, hogy az elbeszélők, a nemzsidók – azaz „mi” – a mezőgazdaságban, a földeken dolgoztak, szemben a zsidókkal, akik jellemzően kereskedők voltak: *„ők nem földbe dőgoztak, ők üzletesek vótak.”* Ebből adódóan másképp is öltöztek, nem parasztruhát hordtak, ami empirikusan és vizuálisan is erősíti a kategóriákban való gondolkodást. Ugyanakkor, ebből a kategorizációból indulhatott ki az is, hogy interjúalanyaim narratíváiban a „zsidó” szó ellentéte nem a „magyar”, hanem a „paraszt”.⁸⁴

Az elbeszélésekben láttuk, hogy a vallásgyakorlás mértéke és jellegzetességei – *„ők jobban betartották a szombatot, mint mi a vasárnapot”* –, a kóserség étkezési szokásainak rendszere – *„azt ugye mindenki tudta, hogy ők másképp eszik a húst”* – is másságképző faktorként működtek. Láttuk, hogy az iskolai hittan előtt a zsidó gyerekek hazamentek, és nem vettek részt a katolikus hitoktatáson, amely szintén határt vont zsidó és keresztény gyerekek közé („ők” hazamentek, „mi” itt maradtunk).

Az általam gyűjtött visszaemlékezésekben a társadalmi együttélés disszonanciája nem tűnt hangsúlyosnak. A legtöbb feszültséget hordozó interjúrészlet arról számolt be, hogy a visszaemlékező azért nem kedvelte zsidó iskolatársait, mert nem értette a nyelvüket, amelyet gyakran használtak az iskolában. Más elbeszélésekben implicitebb módon ugyan, de szintén megjelenik ez a motívum: a zsidók nem magyarul imádkoznak, és esetenként nem is magyarul beszélnek. Ezekből a vallomásokból kiindulva láthatjuk, hogy az ismeretlen nyelv is egy „másságképző” faktorként mutatkozott meg zsidók és nemzsidók között.

Amikor a rögzített információhalmazban arra a kérdésre keresem a választ, hogy az elbeszélésekben fel lehet-e fedezni valamit abból a feszültségből, amit a zsidótörvények, a zsidók elleni uszítás⁸⁵ idézhetett elő a lokális társadalomban, amikor arra vagyok kíváncsi, hogy a narratívákban megjelenik-e az antiszemitizmus, akkor sorra veszem az arra a kérdésre kapott válaszokat, hogy tapasztalataik szerint voltak-e komolyabb konfliktusok zsidók és nemzsidók között a Selypi-medencében.

Misinszki Péterné Oldal Borbála nem tudott visszaemlékezni konfliktusra zsidók és nemzsidók között: *„Én nem tudom, hogy bármilyen ellentét lett volna a falusiak*

84 A korszak politikájának és antiszemita propagandájának fő törekvése az volt, hogy a magyar zsidóságtól elvitassa magyarságát, hazaszeretetét, ebben a narratívában a „magyar” és a „zsidó” szavak ellentétpárban jelentek meg. Vö: *Randolph L. Braham: A magyar holocaust I-II. Bp. 1988.*

85 Itt már gondolhatunk az 1920-as numerus clausus bevezetése által generálódott, majd a Bethlen-korszakot követően, a gazdasági világválság következtében sok helyen jellemzővé váló feszültségteljes, antiszemita (kor)hangulatra, 1938 és 1942 között meghozott zsidótörvényekre, majd 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállásra és következményeire. Vö: *R. L. Braham: A magyar holocaust i. m.*

meg a zsidók közt. Itt is, meg Apcon is beilleszkedtek.”⁸⁶ Gémesi Lajosné Szabó Mária szerint is harmonikus volt az együttélés: „Békés volt. Soha senki nem bántotta a parasztokat, se mi a zsidókat. Jó volt.”⁸⁷ Soós Illésné Molnár Anna véleménye is az volt, hogy nem voltak komoly problémák az együttélésben: „Soha, semmi konfliktus eszünkbe’ se volt. Teljes békességbe’ voltunk itt.”⁸⁸ Petro Istvánné Madlena Mária is határozottan állította, hogy nem voltak konfliktusok: „Én nem emlékszek semmilyen nézeteltérésre. Nem. Nem. Én arrul nem tudok.”⁸⁹ Bankos Józsefné Kovács Ilona visszaemlékezése a korábban ismertetett felekezeti megoszlás vetületében fontos tanulsággal bír. Értelmezése szerint Zagyvaszántón nem érte atrocitás a zsidókat, mert a faluban kevés zsidó volt, őket pedig név szerint, személy szerint ismerték a falubeliek, akiket mint mindenki mást, köszöntöttek az utcán. Az elbeszélő úgy gondolja, hogy inkább a nagyvárosban, Budapesten volt jellemző a zsidóüldözés, ahol anonim tömeg és nem „Kleinék” jelentették a zsidóságot: „Semmit nem zavartak, be vótak fogadva, köszöntöttük egymást az utcán, ha megláttuk egymást. Itten nem bántották a zsidókat. Aztat jobban Pesten vagy városból lehetett hallani, meg ahol többen vótak, ahol nem ismerték egymást az emberek.”⁹⁰

Dr. Király János mértékletességgel ugyan, de szintén úgy gondolta, hogy kölcsönös tisztelet volt zsidók és nemzsidók között: „Egyébként a viszony a zsidókkal jó volt, tehát tisztelték egymást, zsidók a keresztényeket és fordítva, de valahogy a jó viszony általában barátságba nem jutott el. Incidensről, konfliktusról nem tudok.” Nyomatékosította továbbá, hogy a Selypi-medencében a zsidóság a nemzsidó társadalomhoz hasonlóan rétegzett volt: „A Breznitzek voltak, a leggazdagabb Lőrinci család. A zsidók is rétegződtek, tehát a státusuk három szintű volt: volt a Breznitz, ő vállalkozó szellemű család volt, és ezeknek volt kőbányájuk, hatvan lóval szállították Lőrincibe az andezit követ [...] Akkor utána voltak a Löwyk,⁹¹ a piactéri sarokházban laktak. Kereskedők, kocsmárosok voltak. [...] Akkor volt még az újságárus, Goldberger.⁹² [...] Akkor volt a Pepi, házaló, batyus zsidó volt. A legszerencsétlenebb volt, de azt hiszem, hogy támogatták a többiek.”⁹³ Interjúalanyom véleménye szerint ez a „szimmetrikus” rétegzettség is hozzájárult ahhoz, hogy nem volt (észlelt) konfliktus zsidók és nemzsidók között.

Dr. Czakker Ferenc szintén megindokolta, hogy a Selypi-medencében miért nem lehetett véleménye szerint felekezeti konfliktus: „Kérem szépen, itt Lőrincin békesség volt, ezt mindenki tudja mondani. Azért volt békesség, mert itt mindenkinek

86 Misinszki Péterné Oldal Borbála (1931) visszaemlékezése. Zagyvaszántó, 2017. december 29.

87 Gémesi Lajosné Szabó Mária (1931) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. szeptember 2.

88 Soós Illésné Molnár Anna (1929) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. április 22.

89 Petro Istvánné Madlena Mária (1931) visszaemlékezése. Lőrinci, 2019. január 5.

90 Bankos Józsefné Kovács Ilona (1934) visszaemlékezése. Zagyvaszántó, 2017. február 19.

91 USC Shoah Foundation Visual History Archive/Lajos Löwy

92 Szederjesi C. – Tyekvicska Á.: Senkiföldjén i. m. 616.

93 Dr. Király János (1928) visszaemlékezése. Lőrinci, 2019. április 15.

megvolt a lehetősége, hogy pénzt szerezzen. És az emberek annak idején meg is tették ezt, a cukorgyár dolgozott, a cementgyár dolgozott, erőmű⁹⁴ építették, itt mindenkinek volt munkája, aki dolgozni akart. A földek meg voltak művelve, akkor háromszáz tehén legelt Lőrinci és Petőfi⁹⁵ között. A háromszáz tehén túróját, tejét itták, meg vették az emberek. Úgyhogy Lőrincin és környékén lázongás soha nem volt.”⁹⁶

Az itt felsorolt interjúrészletek szubjektív valóságokról és nézőpontokról számolnak be, semmiképp sem alkalmasak arra, hogy segítségükkel akár az egész Selypi-medencére vonatkoztatva, akár a tágabb lokalitást érintően általánosító megállapításokat tegyünk zsidók és nemzsidók együttélésével kapcsolatban. Nem lehetünk benne biztosak azonban, hogy valamilyen formában ne jelentkezett volna a térségben az antiszemitizmus, kiindulva abból, hogy bizonyos interjúrészletekben rejtett és kevésbé rejtett formában tetten érhattük annak magvait. Az *oral history* módszerével *igazságok* nyerhetők a múltból, azonban a szubjektív igazságok esetenként egymással és a múltban megtörtént eseményekkel is mutathatnak ellentéteket.

Kutatási témám és terepem kapcsán dolgozatomban célja az volt, hogy illusztrálja: „a történelem az emberi változatosság óriási tapasztalata, emberi találkozások hosszú története.”⁹⁷ A tanulmányomban felvetett kérdésekkel és a rájuk adott lehetséges válaszokkal igyekeztem szemléltetni, hogy relatíve kevés adatközlő narratívájával dolgozva is milyen sok dimenzióban értelmezhetők a társas viszonyokkal és interakciókkal kapcsolatos észleléseink. Ha igaz a jelenre, hogy a társas érintkezésből táplálkozó narratíváink sokrétűek, esetlegesek, ambivalensek, a múlt síkjában ez fokozottan érvényes. A kutatónak azonban vállalnia kell az esetlegességből adódó kockázatot akkor, ha a múltat a történelmi szereplő szemüvegén keresztül szeretné látni és megismerni – mert az élet és a halál körforgása okán a huszonnegyedik óra utolsó perceiben van, amikor még erre lehetősége adódik.

Az eddigiekről és a továbbiakról: további kutatási perspektívák

A magyar zsidóság megsemmisítését a sárga csillaggal való megbélyegzéssel,⁹⁸ majd a koncentrációval kezdték meg, amelyhez az országot zónákra és csendőrkörületekre osztották. A Selypi-medence a III., Észak-Magyarországot magában

94 Mátravidéki széntüzelésű hőerőmű Lőrinciben, amelyet az 1950-es években helyeztek üzembe.

95 A korszakban Pernyepusztai uradalom, napjainkban Petőfibánya község a Selypi-medence szomszédságában.

96 Dr. Csákk Ferenc (1933) visszaemlékezése. Lőrinci, 2018. április 30.

97 Marc Bloch: A történész mestersége. Bp. 1996. 102.

98 A német megszállást követő néhány héten belül, 1944. április 5-én a hat évnél idősebb zsidóknak megbélyegzésük céljából nyilvános helyen viselniük kellett a sárga színű, két szabályos háromszögből álló csillagot a bal mellkasuk fölött, ruhájukra erősítve.

foglaló zónába, ezen belül a VII. csendőrkerületbe tartozott.⁹⁹ A Selypi-medence zsidóságát 1944 júniusában deportálták.¹⁰⁰ A szakirodalom a holokauszt ideje alatt megkülönbözteti a tetteseket, az áldozatokat, az embermentőket és a szemtanúkat.¹⁰¹ Interjúalanyaim valamennyien a szemtanú – azaz a *bystander*¹⁰² – kategóriába sorolhatók. A „szemtanú” kategória szemantikailag passzivitást hordoz magában, ám közelebbről megvizsgálva a narratívákat, az eseményeket csendben szemlélő, passzív cselekvők motivációs rendszere, élményei és értelmezései komplex képet mutatnak. A holokauszttal foglalkozó szakirodalom érzékeny pontja a szemtanúk felelősségének kérdése: mit láttak, mit tudtak, mit cselekedtek – mit nem láttak, mit nem tudtak, mit nem cselekedtek? Hogyan viselkedtek, viselkedésüket milyen motivációk mozgatták? Kik voltak a „mostból” visszatekintő szemtanúk, gyerekek, kamaszok, felnőttek? – ezek mind olyan kérdések, amelyekre válaszokat csak a narratívák, visszaemlékezések több szempontú értelmezési keretbe foglalásával kaphatunk.

Bár a holokauszt a Selypi-medence zsidóságát is szinte teljesen elpusztította, voltak, akik visszatértek a falvakba, és csak 1956-ban hagyták el végleg az országot. Mi történt 1944/45 és 1956 között azokkal, akiknek valamilyen módon sikerült túlélni a népiirtást? Hogyan tudtak visszatérni abba a társadalomba, amely korábban kitaszította őket? Megtartották-e a vallásukat, vagy elfordultak tőle? A kutatás – ami jelenti további szemtanúk és történeti források bevonását egyaránt – ezen a ponton nem áll meg, hiszen mindezek szintén olyan kérdések, amelyek mentén az egyén válaszai jobban megismerhetővé teszik a múlt hogyanjait és miértjeit.

Felhasznált szakirodalom és források

Appadurai, Arjun: A lokalitás teremtése. Regio 2001/3. 3–31.

Barnett, Victoria J.: Bystanders. Conscience and Complicity During the Holocaust. London, 1999.

Bencze Géza – Koroknai Ákos: A selypi cukorgyár története. Selyp, 1989.

Bihari-Horváth László szerk.: Az apci parasztkrónika. Egy Heves megyei lokális közösség korrajza Kovács Imre önéletírásában. Hatvan, 2012.

Bloch, Marc: A történész mestersége. Budapest, 1996.

99 A csendőrkerületekhez és a deportálási zónákhoz lásd Randolph L. Braham térképét. (Braham, R. L.: A magyarországi i. m. 56–57.)

100 Az apci zsidóságot 1944. június 12-én a hatvani gettóból, a lőrci zsidóságot pedig a salgótarjáni gettóból deportálták egy nappal később, június 13-án. (Braham, R. L.: A magyarországi i. m. 540., 776.)

101 Lásd: Amos N. Guiora: The Crime of Complicity. The Bystander in the Holocaust. Chicago 2017.; Paul A. Levine: On-Lookers. In: The Oxford Handbook of Holocaust Studies. Szerk. Peter Hayes – John K. Roth. Oxford 2010.; Raul Hilberg: Perpetrators, Victims, Bystanders. The Jewish Catastrophe 1933–1945. New York 1992.; Victoria J. Barnett: Bystanders. Conscience and Complicity During the Holocaust. London 1999.

102 Hilberg, R.: Perpetrators i. m.

- Borovszky Samu (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. Nógrád Vármegye. Országos Monografia Társaság. Budapest, 1911.
- Czingel Szilvia: Ünnepek és hétköznapiak. Zsidó vallásnéprajz a Kárpát-medencében. Budapest, 2018.
- Csoma Zsigmond – Lőwy Lajos: Kóser vágás és a kóserborok, a nemzsidó vallású magyar parasztság tudatában. In: ...és hol a vidék zsidósága?... (Történeti és néprajzi tanulmányok a falusi, mezővárosi zsidók és nemzsidók együttéléséről). Szerk. Deáky Zita – Csoma Zsigmond – Vörös Éva. Budapest, 1994. 95–129.
- De Jong, Steffi: The Witness as Object. Video Testimonies in Holocaust Museums. New York, 2018.
- Dr. Hertz, J. H. (szerk.): Mózes öt könyve és a haftarák. Budapest, 1984.
- Fishman, Joshua A.: A jiddis szociológiája. In: Az askenázi kultúra ezer éve. Szerk. Sztár Erzsébet – Sz. Molnár Szilvia – Polgár Anikó – Csehy Zoltán. Pozsony, 2003. 406–413.
- Guiora, Amos N.: The Crime of Complicity. The Bystander in the Holocaust. Chicago, 2017.
- Gyáni Gábor: Az elveszítendő múlt. Budapest, 2010.
- Hilberg, Raul: Perpetrators, Victims, Bystanders. The Jewish Catastrophe 1933–1945. New York, 1992.
- Illés József: Apc község története. Apc, 1993.
- Katzburg, Nathaniel: Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon. Budapest, 1999.
- Kempelen Béla: Magyar zsidó családok. Vác, 1999.
- Keszeg Vilmos: A történetmondás antropológiája. Kolozsvár, 2011.
- Kleinné Fischer Anikó: A kóser háztartás kézikönyve. Budapest, 2000.
- Kríza Ildikó (szerk.): A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből. Budapest, 1990.
- Láng Éva: Ki fogja elbeszélni? Budapest, 1990.
- Levine, Paul A.: On-Lookers. In: The Oxford Handbook of Holocaust Studies. Szerk. Peter Hayes – John K. Roth. Oxford, 2010.
- Nagy László: Lőrinci Krónika. Lőrinci, 2012.
- Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. Budapest, 2010.
- Oláh János: Judaisztika. Budapest, 2009.
- Raj Tamás: 100+1 jiddis szó. Budapest, 1999.
- Randolph L., Braham: A magyar holocaust I–II. Budapest, 1988.
- Randolph L., Braham: A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája. I–II. kötet. Budapest, 2007.
- Rékai Miklós: A munkácsi zsidók „terített asztala”. Budapest, 1997.
- Ritchie, Donald A.: The Oxford Handbook of Oral History. Oxford, 2012.
- Schweitzer József – Frojimovics Kinga: Magyarországi zsidó hitközségek 1944. április. Budapest, 1994.

- Szederjesi Cecília – Tyekvicska Árpád: Senkiföldjén. Adatok, források, dokumentumok a Nógrád megyei zsidóság holocaustjáról. Balassagyarmat – Salgótarján, 2006.
- Turniansky, Chava: A zsidó nyelvek a hagyományos askenázi világban. In: Az askenázi kultúra ezer éve. Szerk. Sztás Erzsébet – Sz. Molnár Szilvia – Polgár Anikó – Csehy Zoltán. Pozsony, 2003. 399–405.
- White, Hayden: A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában. Aetas 1996/1. 98–118.